

Міністерство освіти і науки України

Національна академія наук України

Національний університет «Полтавська політехніка імені Юрія Кондратюка»

«Академічна й університетська наука: результати та перспективи»,

присвячена 90-річчю Національного університету
«Полтавська політехніка імені Юрія Кондратюка» та пам'яті
президента Національної академії наук України, академіка
НАН України Бориса Євгеновича Патона

Збірник наукових праць
за матеріалами

XIII Міжнародної науково-практичної конференції

10 - 11 грудня 2020 року

Полтава 2020

УДК 330.101

Бережна Алла Юрївна, к.е.н., доцент кафедри фінансів,
банківського бізнесу та оподаткування
fem.berezna@nipp.edu.ua
0000-0002-0308-9851

Філонич Олена Миколаївна, к.е.н., доцент,
проректор з науково-педагогічної роботи та економічного розвитку
Національного університету «Полтавська політехніка імені Юрія Кондратюка»
lenyciaglbuh@gmail.com
0000-0001-5428-6794

СУЧАСНА ПРАКТИКА ЗНИЖЕННЯ РІВНЯ ТІНІЗАЦІЇ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ

Предметом дослідження є організаційні заходи та зміни нормативного регулювання механізмів фінансового моніторингу, що запроваджуються в країні з метою зниження рівня тінізації економічних відносин. Розглядається практика взаємовідносин країни з організаціями, що опікуються питаннями запобігання легалізації доходів, отриманих злочинним шляхом. Окреслено методологічні підходи до визначення рівня тіньової економіки, проаналізовано рівень тіньової економіки України в порівнянні з іншими країнами та визначено основні чинники впливу. Проаналізовано сукупність нормативно-організаційних заходів, запроваджених у поточному році, з метою удосконалення системи фінансового моніторингу, як одного з механізмів запобігання легалізації доходів, активів, отриманих злочинним шляхом та з метою деофшоризації великого бізнесу.

Ключові слова: *тіньова економіка; легалізація доходів, отриманих злочинним шляхом; регулятори фінансового моніторингу; ризик-орієнтований підхід фінансового моніторингу; податкове регулювання; офшори.*

UDC 330.101

Berezhna Alla, PhD (Economics), Associate Professor
of the Department of Finance, Banking and Taxation
ORCID 0000-0002-0308-9851
e-mail: *allagb19@gmail.com*,

Filonych Elena, PhD (Economics), Associate Professor, Vice-Rector
for Scientific and Pedagogical Work and Economic Development
National University «Yuri Kondratyuk Poltava Politechnic»,
ORCID 0000-0001-5428-6794
e-mail: *lenyciaglbuh@gmail.com*

MODERN PRACTICE OF REDUCING THE LEVEL OF SHADING OF THE ECONOMY OF UKRAINE

The subject of the study is organizational measures and changes in the regulatory regulation of financial monitoring mechanisms introduced in the country in order to reduce the level of shadowing of economic relations. The practice of relations between the country and organizations concerning the prevention of legalization of proceeds of crime is considered. The methodological approaches to determining the level of the shadow economy are outlined, the level of shadow economy of Ukraine in comparison with other countries is analyzed and the main factors of influence are determined. The set of regulatory and organizational measures introduced in the

current year, in order to improve the financial monitoring system, as one of the mechanisms for preventing the legalization of proceeds of crime and in order to de-offshorize big business

Keywords: shadow economy; legalization of proceeds of crime; financial monitoring regulators; risk-oriented approach of financial monitoring; tax regulation; offshore

Вступ. Проблеми, що пов'язані із тінізацією економічних відносин є актуальними для всіх країн світу, у тому числі і для України. У глобальному масштабі мають місце тенденції до зростання проблем тінізації національних економічних відносин, що не відповідає стратегічним інтересам соціально-економічного розвитку будь-якої країни. Так, за оцінками Організації економічного співробітництва і розвитку (ОЕСР), темпи щорічного зростання тінізації світової економіки майже у двічі перевищують темпи загального економічного зростання (6,2 % та 3,5 % відповідно). Проблемами відмивання «брудних» грошей є предметом постійної уваги Організації Об'єднаних Націй, FATF як міжнародної Групи з протидії відмиванню «брудних» грошей. Пріоритетами діяльності FATF на сьогодні є розширення дії прийнятих рекомендацій на всі країни; перевірка того, як виконуються та/або впроваджуються в державах заходи для боротьби з відмиванням грошей; відстеження загальносвітових методів і схем відмивання злочинно нажитих капіталів та розробка контрзаходів. FATF визначає обсяги тіньової економіки у високо-розвинутих країнах на рівні 17 % ВВП, у країнах, що розвиваються — 40 % ВВП, у країнах з перехідною економікою — понад 20 % ВВП. За даними Світового банку у сфері світової тіньової економіки щорічно виробляється товарів та надається послуг на 8—10 трлн дол. США. Країни, які мають наміри бути у тренді глобалізаційних процесів економічного розвитку та/або мають наміри активної співпраці з міжнародними фінансовими інституціями, у тому числі з огляду на необхідність залучення інвестицій у національну економіку, повинні комплексно підходити до проблематики, формувати та реалізовувати заходи щодо зниження рівня тіньової економіки та запобігання легалізації «брудних» коштів та активів.

Основна частина. Проблематика тіньової складової економічних відносин є предметом наукового інтересу багатьох вітчизняних науковців. Так, питання сутності тіньової економіки та шляхи легалізації досліджував З.С. Варналія [1], прояви тіньового бізнесу у господарському комплексі країни є результатами досліджень І. В. Ангелко [2], практичні аспекти запобігання проявам тінізації економічних відносин на початку 2000-х років вивчав І Мазур [3]. Формування та запровадження окремих організаційних механізмів запобігання легалізації коштів, отриманих злочинним шляхом, зниження рівня тіньової економіки потребують подальшого вивчення.

Тіньова економіка як сукупність протиправних та/або неврахованих видів економічної діяльності, є джерелом одержання «брудних» коштів. Умовно тіньова економіка поділяється три складові: неформальну, та/або «сіру економіку»; кримінальну та/або «чорну економіку»; віртуальну та/або фіктивну економіку. До неформальної економіки відносяться не заборонені законом легальні види економічної діяльності, обсяги якої не фіксуються офіційною статистикою та податки з якої не сплачуються. Найчастіше основним чинником існування сірої економіки є занадто високий рівень податкового навантаження для суб'єктів господарювання. «Чорна економіка» за своєю сутністю включає заборонені законом види діяльності (як-то: незаконне виробництво та збут зброї, наркотиків, контрабанда, злодіяство, бандитизм, а також незаконна професійна практика) та пов'язана із існуванням злочинних угруповань. До фіктивної економіки за ознаками відсутності реального виробництва та наявності певної вигоди від зловживання службовим становищем відносять хабарництво, шахрайство, діяльність спрямовану на отримання необґрунтованого зиску та різного роду пільг суб'єктами господарювання внаслідок корупційних дій. У світовій практиці виділяють такі основні генератори «брудних» грошових потоків: організовані злочинні угруповання; терористичні угруповання; корумповані чиновники (через отримання хабарів, коштів з державних соціальних

фондів, привласнених позик міжнародних фінансових інституцій, отриманих у рамках фінансової допомоги) [4]. Передумови активної тінізації економічних відносин в Україні виникли ще за часів колишнього СРСР. Стрімке нагромадження тіньових капіталів почалося у період економічної перебудови (1985—1991 рр.). У «бурхливій» 90-ті роки до кримінальної складової тіньової економіки додалася складова, пов'язана з намаганням суб'єктів господарювання мінімізувати та/або зовсім не сплачувати податки, та складова, обумовлена активним формуванням приватного сектору економіки в процесі приватизації державних активів на безоплатній основі із застосуванням таких інструментів як приватизаційні папери або ваучери. Основними причинами високого рівня тіньової економіки країни став неефективний інституціональний базис регулювання підприємництва та незадовільні умови економічної діяльності: недовіра механізмів антикорупційного законодавства; неефективність функціонування судової та правоохоронної системи; неефективне адміністрування податків; суперечливість та дублювання законодавчої та нормативно-розпорядчої бази в окремих секторах; високий рівень злочинності; відсутність історичної практики дотримання норм та моральних стандартів поведінки економічної діяльності та сплати податків у суб'єктів господарювання та громадян. До факторів, що сприяють зростанню тіньової економіки на сучасному етапі, експерти відносять; зростання податкового тягаря і розміру внеску на соціальне забезпечення (45-52%); якість державних інститутів (12-17%); застосування трансфертів як інструменту фінансового регулювання у сфері бюджету та у сфері домогосподарств (7-9%); штучне регулювання ринку праці (7-9%); механізми надання державних послуг (7-9%); моральні платники податків (22-25%); сукупність усіх факторів (78-96%).

За офіційними та експертними оцінками рівень тіньової економіки в Україні в окремі періоди перетинав межу 65% ВВП. Активна співпраця України з FATF сприяла зниженню рівня тіньової економіки до 55% ВВП у 2003 році, до 35 % ВВП у 2019 році (хоча окремі незалежні експерти оцінюють тінізацію на рівні 43 % ВВП). Рівень тіньової економіки у січні-березні 2020 року склав 31% від обсягу офіційного ВВП, що на декілька пунктів менше за показник січня-березня 2019 року [5]. Разом з тим, аналізуючи досвід попередніх криз, очікуваним було збільшення рівня тіньової економіки, адже в умовах значної невизначеності бізнес прагне зменшити ризики втрати ресурсів. Так, відбулось очікуване зменшення ділової та інвестиційної активності (як в середині країни, так і за її межами). Суттєво зросли збитки в економіці. Але, саме незвичний характер кризи, спричиненої поширенням пандемії та запровадженням карантинних заходів, обумовив нетиповий характер динаміки тіньової економіки. Рівень тіньової економіки України значно перевищує відповідні показники розвинутих країн.

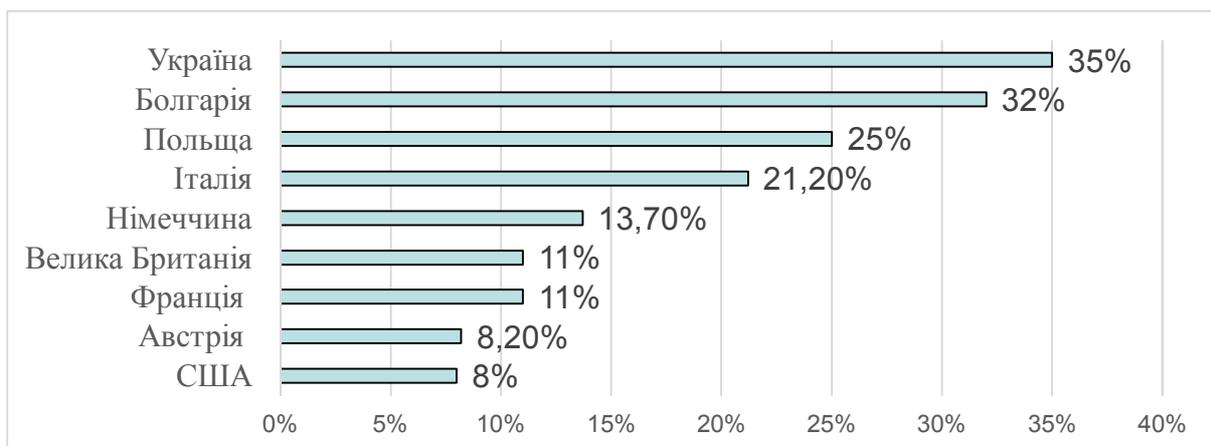

Рисунок 1. Рівень тіньової економіки, % до ВВП

З метою проведення оцінювання рівня тіньової економіки найчастіше використовують наступні підходи. Італійський підхід (метод «Палермо») заснований на порівнянні величини заявленого доходу з реальним обсягом купівлі товарів і одержання платних послуг в

масштабах країни чи регіону, а також у окремих осіб. Такий підхід передбачає аналіз руху грошових потоків (доходи-витрати); розглядається як достатньо точний, з огляду на те що враховує не тільки нелегальні доходи «чорної» економіки; дозволяє з різним ступенем точності визначити верхню межу обсягу відмивання «брудних» грошей. Монетарний підхід виходить з припущення, що в тіньовій економіці оплата і розрахунки здійснюються переважно в готівковій формі. Тому головна увага приділяється аналізу співвідношення між обсягами готівкових коштів та банківськими вкладками, а також зміні частки готівкових коштів у загальному обсязі грошового обігу. Банківський підхід спирається на аналіз банківської статистики, зокрема на вивчення даних, які стосуються переливу капіталу, а також платіжних балансів окремих країн.

Динаміка рівня тіньової економіки досліджується Мінекономіки за окремими методами. Зокрема, три з чотирьох методів, з використанням яких здійснюється оцінка рівня тіньової економіки, зафіксували зменшення рівня в першому кварталі 2020 року порівняно з відповідним періодом 2019 року: метод «витрати населення – роздрібний товарооборот і послуги» до 29% ВВП; електричний метод до 27% ВВП; монетарний метод до 29% ВВП [4]. Разом з тим метод збитковості підприємств показав збільшення рівня тіньової економіки до 38% ВВП, що значною мірою обумовлено суттєвим погіршенням фінансового становища підприємств в умовах дії обмежень, запроваджених з метою запобігання стрімкому поширенню пандемії коронавірусу в світі та Україні, а також утворених у період карантину логістичних проблем. Який би підхід не застосовувався для оцінювання пріоритетом залишається зниження рівня тіньової економіки та активне запобігання легалізації доходів, отриманих злочинним шляхом.

За результатами моніторингу заходів із запобігання легалізації «брудних» коштів, що застосовують країни, FATF формує так звані «чорні списки». У вересні 2001р. Україна потрапила до «чорного списку» FATF, не дивлячись на те, що частина базових принципів, передбачених рекомендаціями, була закріплена в українському законодавстві (проекти відповідних законів тривалий час не приймалися Парламентом). У лютому 2004 р. в Парижі, на черговій сесії FATF Україну було виключено зі списку країн, що не сприяють боротьбі з відмиванням доходів, отриманих злочинним шляхом. Експерти цієї міжнародної організації дали позитивну оцінку діям законодавчої та виконавчої влади України щодо контролю за фінансовими потоками в національній банківській і страховій системах. З метою зниження рівня тіньової економіки в Україні запроваджувались такі інструменти: удосконалення законодавства; заборона бартерних операцій; заборона бюджетних взаємозаліків, перехід на казначейську форму обслуговування бюджету; подолання гіперінфляції та позитивні змін у структурі грошової маси; здійснення заходів щодо впорядкування системи зайнятості населення, тощо. Щодо законодавчих важелів, які використовує Україна для протидії відмиванню «брудних» грошей, то до них можна віднести Кримінальний кодекс, Закон України «Про фінансові послуги та державне регулювання ринку фінансових послуг», Закон України «Про банки і банківську діяльність», який посилює правові основи протидії відмиванню грошей; Закон України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення». В Україні були сформовані відповідні державні інституції, що опікуються питаннями запобігання та боротьби з організованою злочинністю і корупцією, легалізацією, коштів отриманих злочинним шляхом. З метою визначення можливих варіантів відмивання «брудних» коштів та вчасного запобігання їх реалізації фінансовим регулятором проведена типологізація можливих злочинних схем легалізації коштів [6].

З 28 квітня 2020 року в Україні запроваджено нові правила боротьби з відмиванням доходів [7]. Зміни внесені Законом України від 06.12.2019 року №361- IX «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення». Закон адаптує

українське законодавство з питань запобігання і протидії відмиванню доходів до норм четвертої Директиви ЄС 2015/849, Регламенту ЄС 2015/847, та стандартів Групи з розробки фінансових заходів боротьби з відмиванням грошей та фінансуванням тероризму (FATF). Серед новацій закону виокремимо наступні.

1. Перехід до застосування суб'єктами первинного фінансового моніторингу (СПФМ) ризик-орієнтованого підходу.
2. Розмежування фінансових операцій, що підлягають обов'язковому фінансовому моніторингу на порогові фінансові операції, які мають обмеження в сумі, та на підозрілі фінансові операції (діяльність).
3. Збільшення суми фінансових операцій, що підлягають обов'язковому фінансовому моніторингу (з 150 тис. грн до 400 тис. грн) з одночасним зменшенням кількості ознак таких фінансових операцій (з 17 до 4).
4. Перехід до застосування кейсового звітування про підозрілі операції своїх клієнтів.
5. Можливість використання результатів належної перевірки, здійсненої іншим суб'єктом первинного фінансового моніторингу.
6. Створення прозорого інструменту притягнення до відповідальності за порушення; введення нової системи штрафних санкцій до СПФМ
7. Скорочення затрат банків та фінансових установ на звітування про фінансові операції завдяки можливості автоматизації процесу надання інформатизації та зменшення періодичності інформування.
8. Удосконалену процедуру розкриття кінцевих бенефіціарних власників та структуру власності юридичної особи.
9. Віднесення до спеціально визначених СПФМ, зокрема, бухгалтерів та суб'єктів господарювання, що здійснюють консультування з питань оподаткування.
10. Криміналізація діянь за ст. 209 «Легалізація (відмивання) майна, одержаного злочинним шляхом» Кримінального кодексу України.
11. Нові вимоги до процедури переказу коштів або віртуальних активів.

Національний банк України є одним з органів державного фінансового моніторингу України, здійснює фінансовий моніторинг, щоб запобігти використанню банківської системи України для легалізації доходів. Відповідно до змін вищезазначеного закону НБУ було розроблено низку нормативних документів з метою удосконалення організаційних механізмів фінансового моніторингу. Новації Положення про здійснення банками фінансового моніторингу [8]: введення дистанційної ідентифікації; оновлено вимоги до виявлення кінцевих бенефіціарних власників; нові підходи в роботі банків щодо політично-значущих осіб, членів їх сімей та пов'язаних осіб (PEPs); встановлено перелік заходів щодо іноземних фінансових установ – кореспондентів; деталізовані правила щодо переказу коштів; апроваджено процедуру інформування про порушення фінмоніторингу. Основні концептуальні підходи щодо проведення фінансового моніторингу небанківськими фінансовими установами ([9]: використання ризик-орієнтованого підходу; побудова належної системи управління ризиками; запровадження посиленних та спрощених заходів належної перевірки клієнтів; методи віддаленої ідентифікації та верифікації; адаптований перелік критеріїв ризику та індикаторів ризиковості; ризик-орієнтовані підходи до політично значущих осіб, членів їх сімей та пов'язаних осіб. Окремі вимоги до установ є спрощеними порівняно з банками: більшості установ рекомендовано мати систему автоматизації процесів із фінмоніторингу, проте обов'язковою вона є лише для платіжних систем, які здійснюють перекази коштів у режимі онлайн; оцінка ризику клієнтів відбувається за спрощеними методами, в тому числі установам надано можливість оцінювати ризик не кожного клієнта окремо, а на груповій основі; встановлено особливі заходи з належної перевірки клієнтів та вигодоодержувачів для страхових компаній; небанківські установи не погоджують із НБУ кандидатуру відповідального працівника за фінмоніторинг. НБУ запроваджено новації щодо застосування заходів впливу до установ [10]:

письмове застереження; укладення Національним банком письмової угоди з установою; покладення на установу обов'язку відсторонення від роботи посадової особи установи.

З метою забезпечення організаційних заходів виведення великого бізнесу з тіньової зони був прийнятий Закон України 16.01.2020 № 466-IX «Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо вдосконалення адміністрування податків, усунення технічних та логічних неузгодженостей у податковому законодавстві» як перший крок антиофшорного плану дій [11]. Закон спрямовано на забезпечення додаткових надходжень до державного бюджету за рахунок підвищення прозорості міжнародних транзакцій суб'єктів господарювання та запобігання використанню агресивних схем податкового планування, сприяє запровадженню міжнародних стандартів податкового контролю, вдосконалює процедуру адміністрування податків та зборів, сприяє дотриманню принципу справедливості оподаткування. Закон прийнято на реалізацію плану дій BEPS (Base Erosion and Profit Shifting - розмивання оподатковуваної бази й виведення прибутку з-під оподаткування). Сучасні правила оподаткування дають бізнесу забагато можливостей для спекулювання податковими ставками, режимами та статусами. Впровадження кроків Плану дій BEPS є передумовою для лібералізації валютного регулювання, що відповідає зобов'язанням України в рамках Угоди про асоціацію із ЄС. Закон дозволяє подолати ухиляння від сплати податків через офшорні юрисдикції та забезпечити сплату податку в Україні. Це актуальний і дуже важливий документ для країни, де майже весь великий бізнес працює через офшори.

Узагальнюючи пропозиції експертів щодо заходів, які мають сприяти зниженню рівня тіньової економіки в Україні та стимулювати повноцінний економічний розвиток, визначимо доцільні організаційні заходи: безумовна загальна амністія тіньових капіталів (за винятком капіталів корупційного походження); під час легалізації капіталів невідомого походження ставки оподаткування доцільно застосовувати максимально низькі (2,5% - максимум 5%), після закінчення строку подачі «нульової декларації» ця ставка має бути найвищою; пільгові податкові умови для інвесторів з амністованим капіталом; додаткові преференції для закордонного капіталу при поверненні його в країну; законодавча гарантія для осіб, які скористалися можливістю податкової амністії, жодних переслідувань з боку держави; запровадження податку на виведений капітал; лібералізація системи оподаткування; запровадження економічних стимулів для детінізації бізнесу (працювати легально й прозоро повинно бути економічно вигідно); запровадження прозорого адміністрування бізнесу з мінімальним впливом людського фактору; поступове звуження сфери дії готівкового обігу (можливо до 10%).

Висновки: З результатами проведеного дослідження виокремлено та охарактеризовано актуальні організаційні заходи та зміни нормативного регулювання механізмів фінансового моніторингу, податкового регулювання діяльності великого бізнесу, що запроваджуються в країні з метою зниження рівня тінізації економічних відносин. Дослідження законодавчо-нормативних актів у сфері запобігання легалізації доходів, отриманих злочинним шляхом, дозволило визначити новації, які змінюють організаційні механізми проведення фінансового моніторингу, спрямовані на упередження дій легалізації «брудних» коштів, упередження дій великого бізнесу по виведенню прибутку з оподаткування із застосування офшорних схем. Узагальнено експертні рекомендації щодо доцільних заходів, які спрямовані на зниження рівня тіньової економіки країни.

Література

1. *Тіньова економіка: Сутність, особливості та шляхи легалізації* / За редакцією д.е.н., проф. З. С. Варналія, 2006.
2. *Тіньова діяльність у господарській системі України : монографія* / І. В. Ангелко ; М-во освіти і науки України, Нац. ун-т "Львів. політехніка". – Львів ; Дрогобич : Посвіт, 2014. – 232 с. : іл. – Бібліогр.: с. 205-228 (317 назв). – ISBN 978-617-7235-33-9
3. *Мазур І. Детінізація економіки України: теорія та практика: Монографія.* – К.:

Видавничо - поліграфічний центр «Київський університет», 2006. – 239 с.

4. Аналітична доповідь «Тіньова економіка в Україні: Масштаби та напрями подолання» — Національний інститут стратегічних досліджень, Київ, 2011

5. Тенденції тіньової економіки в Україні у січні-березні 2020 року URL: <https://www.me.gov.ua/Documents/Download?id=699fa73c-084f-431a-9491>

6. Про затвердження Типології легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення у 2017 році, Наказ від 22.12.2017 N 186 Державна служба фінансового моніторингу України URL: <https://ips.ligazakon.net/document/FN039351>

7. Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення, Закон України від 06.12.2019 № 361-IX із змінами та доповненнями URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/361-20#Text>

8. Про здійснення банками фінансового моніторингу, положення затверджене постановою Правління Національного банку України від 19.05.2020 № 65.

9. Про здійснення небанківськими фінансовими установами фінансового моніторингу, положення затверджене постановою Правління Національного банку України від 28.07.2020 № 107

10. Про застосування національним банком України заходів впливу за порушення законодавства з питань фінансового моніторингу, положення затверджене постановою Правління Національного банку України від 28.07.2020 №106

11. Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо вдосконалення адміністрування податків, усунення технічних та логічних неузгодженостей у податковому законодавстві Закон України від 16.01.2020 № 466-IX URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/466-20#top>